

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha Kolhapur's

Padmabhushan Dr. Vasantodada Patil
Mahavidyalaya, Tasgaon.

Dist.: Sangli (MS) India Pin : 416312

(NAAC B+ with CGPA 2.77 & ISO 14001 : 2015, ISO 21001 : 2018 Certified and
Affiliated to Shivaji University Kolhapur)

Internal Quality Assurance Cell (IQAC) &

Economics, Sociology, Political Science and History jointly organizes
Multidisciplinary National Conference on

Recent Trends in Social Sciences

(MNCRTSS - 2026)

Date : Tuesday, 20th January 2026

Prof.Dr.Jeevan Ghodake
IQAC Coordinator

Hon.Dr.Milind Hujare
Principal

Guest Editor
Mr.Prabhakar Patil
Convener

Executive Editor
Dr.Arjun Wagh
Co.convener

Associate Editor
Dr.Nitin Gaikwad
Dr.Sainath Ghogare
Dr.Bandu Kadam
Dr. Narayan Naik
Mr.Pravin Deshmukh

Co-Editors
Dr. Vinodkumar Kumbhar
Dr.Ranjit Kumbhar
Ms.Pallavi Mirajkar
Dr.Kuldip Patil
Dr.Vilas Salunkhe

Editorial Board

Mr. Jalinder Yadav

Dr. Pramod Walekar

Akshara Publication

Plot No. 42, Akshara Publication
Gokuldham, Wanjola Road, Bhusawal, Dist.Jalgaon [M. S.] India 425201

Editorial Board

:- Chief & Executive Editor:-

Dr. Girish Shalik Koli

Dongar Kathora

Tal.Yawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India Pin Code: 425301

Mobile No: 09421682612

Website:www.aimrj.com Email:aimrj18@gmail.com

:-Co-Editors :-

- ❖ **Dr. Sirojiddin Nurmatov**, Associate Professor, Tashkent Institute of Oriental Studies, Tashkent City, Republic Of Uzbekistan
- ❖ **Dr.Vivek Mani Tripathi**, Assistant Professor, Faculty of Afro – Asian Languages and Cultures, Guangdong University of Foreign Studies, Guangzhou, Guangdong, China
- ❖ **Dr.Maxim Demchenko** Associate Professor Moscow State Linguistic University, Institute of International Relationships, Moscow,Russia
- ❖ **Dr. Wajira Gunasena**, Lecturer, Dept of Languages, Cultural studies & Performing Arts University of Sri Jayewardenepura, Nugegoda, Sri Lanka
- ❖ **Shiv Kumar Singh** , Lecturer, Indian Faculty of Arts and Humanities, University of Lisbon Portugal.
- ❖ **Dr. Vijay Eknath Sonje**, Associate Professor, (Hindi) D. N. College, Faizpur [M. S.]
- ❖ **Mr. Nilesh Samadhan Guruchal**, Assistant Professor (English)Smt. P. K. Kotecha Mahila Mahavidyalaya, Bhusawal, Dist. Jalgaon [M. S.] India.
- ❖ **Dr. Shaikh Aafaq Anjum**, Assistant Professor (Urdu) Nutan Maratha College, Jalgaon. [M. S.] India.
- ❖ **Mr. Dipak Santosh Pawar**, Assistant Professor (Marathi)Dr. A.G.D. Bendale Mahila Mahavidyalaya, Jalgaon [M. S.] India.

PEER REVIEW POLICY

AMRJ will send a copy of research work to the editorial board. The board will verify the same according to the rules of research methodology. Then plagiarism in the work will be checked. In case if the research methodology is not followed properly by the researcher, message will be given to the researcher and he/she will be asked to revise the work in a stipulated period. After checking research methodology and plagiarism, the work will be sent to the Peer Review Committee.

SINGLE BLIND PEER REVIEW BY EXPERT PEER REVIEWERS

AMRJ adopts the Single Blind Peer Review Method. After checking research methodology and plagiarism, the work will be sent to the Peer Review Committee for review through email. AMRJ do not disclose the details of researcher to Peer Review Committee. The Peer Review Table will be displayed online according to the criteria decided by the Editorial Board. After the approval by Peer Review Committee, the research work will be published in the Issue. In case if any instructions received from Peer Review Committee, the same will be forwarded to the researcher and he/she will be asked to clear the matter. Editorial Board of AMRJ will be the final authority to decide whether a research work is to be published or not.

AMRJ Disclaimer:

For the purity and authenticity of any statement or view expressed in any article. The concerned writers (of that article) will be held responsible. At any cost member of Akshara's editorial Board will not be responsible for any consequences arising from the exercise of Information contained in it. AMRJ is an online research journal. It is printed only for the convenience of reading and archiving its online content. (**Applicable in Jalgaon jurisdiction**)

Index

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
1	श्री. क्षेत्र महाबळेश्वर देवस्थानाचा धार्मिक इतिहास : सामाजिक-सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यातून अभ्यास	डांगिस्ते विशाल रामचंद्र	13
2	Gender Disparity in Work Participation: With Reference to Sangli District	Dr. Swati Pradipkumar Hake	17
3	Green Sustainable Development: A study of Patan Taluka	Prof.(Dr.) Ushadevi E. Salunkhe	21
4	डिजिटल लोकशाही आणि शासन व्यवस्था: भारतीय संदर्भ	डॉ. बाळासाहेब बजरंग सरगर	26
5	सत्यशोधक चळवळ आणि कोल्हापूर संस्थानातील सामाजिक प्रबोधन : प्राथमिक ऐतिहासिक साधनांवर आधारित अभ्यास	सोनाली वसंत गोटेखिंडे	30
6	जागतिकरणाचा भारतीय समाजावर पडलेला प्रभाव एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा. किशन काशिनाथ घोरे	35
7	भारतीय लोकशाहीमधील वृत्तपत्रांचे बदलते धोरण	डॉ.धीरज सुरेश शिंदे	38
8	Impact of Human Decision on Buying Capacity Inbehvavioural Economic	Dr. Rajesh Shivaji Gavit Dr. Prema Yadav Sarvesh Nandakumar Jagtap	41
9	Constitutional Sovereignty vs. Parliamentary Sovereignty in India: A Study in the Lightof the Basic Structure Doctrine	Dr.Dattatraya Dadaso Jadhav	45
10	नव-राष्ट्रवाद - एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा. डॉ .अर्जुन येरगे	50
11	Status of Women in Agriculture Development of India	Dr.Ramjan Fattukhan Mujawar	55
12	महाराष्ट्रातील नदीजोड प्रकल्पातील पाणी प्रश्नाचे राजकीय विश्लेषण	राजेंद्र शरद जायकर प्रा. (डॉ.) टी. एम.पाटील	59
13	भारतीय पक्ष व्यवस्थेचे बदलते स्वरूप	डॉ. नामानंद गौतम साठे	62
14	महाराष्ट्रातील पक्ष विभाजन, बदलत्या पक्षीय युती आणि राजकीय पुनर्रचनेचा अभ्यास (2014 ते 2025)	अभिजीत सेवागिरी गोसावी	66
15	जागतिक आर्थिक गतिशीलता: प्रवृत्ती व परिणामांचे विश्लेषण	डॉ. आलम गफूरशेख	69
16	जागतिक राजकारणातील भारताची वाटचाल व भूमिका.	वर्षा प्रकाश आसबे,	74
17	Sustainable Development and Green Economy Policy in India: An Economic Analysis	Dr. Nitin A. Babar Dr. Hanmant S. Savant Dr. M. S. Deshmukh	77
18	Sustainable Development and Village Panchayats: A Micro Study	Dr. Bandu Jayshing Kadam	82
19	Review on Recent Trends of Digital Society, Media and Social Change in Indian	Dr. Sanjay Shamrao Kamble	87
20	आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील भारताचे बदलते परराष्ट्र धोरण	प्रा.बळवंतराव कुंडलिक जाधव	93
21	PESTEL Analysis of Gender Economics in India: Structural Constraints, Emerging Opportunities, and Policy Directions	Dr. Jaydeep Uttamrao Dixit	96
22	डिजिटल लोकशाही आणि प्रशासन : संकल्पना, संधी, आव्हाने	डॉ.दत्तात्रय यशवंत साखरे	99
23	Study of Impact of Vehicle Pollution on Human Health in Sangli District	Dr. Mahendrakumar Anandrao Jadhav	102
24	A Comparative Study of Stress, Psychological Well-Being and Quality ofLife among Male and Female School Teachers	Nutan Surendra Patil Dr. Sandip Sisode	105
25	महात्मा बसवेश्वर आणि डॉ.आंबेडकर यांच्या स्त्रीमुक्तीच्या विचाराचा तुलनात्मक अभ्यास	प्रा. ओवाळ सचिन शंकर	109
26	पेशवे कालीन अस्पृश्य महिलांचा दर्जा : एक अभ्यास	डॉ.कर्पे बाळासो निवृत्ती	115
27	विचारविश्व : बहुविध लेखन प्रकारांतून व्यक्त होणारी सामाजिक व वैचारिक जाणीव	विनायक राजमाने	118

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg.No
28	सत्यशोधक समाजकृत कृषिजनसमूहांच्या अवनतीची कारणमीमांसा	प्रा.हरिप्रसाद विठ्ठल पवार	120
29	A Geographical Study of Strawberry Cultivation in Satara District, MS.	Dr. Arjun Wagh Dr. Vishal S. Gholap	125
30	Indian Social Institutions and Emerging Trends	Dr. Vinodkumar Dhondiram Kumbhar	129
31	Globalization and Social Transformation: A Sociological Analysis	Ms. Sakshi Satish Desai,	132
32	A Critical Study of the Progress of the Power loom Industry in Solapur	Pallavi R. Mirajkar Padmakar Gore	134
33	सामाजिक संस्थांमधील नव्या प्रवृत्ती : एक अभ्यासात्मक संशोधन	रविराज शामराव सुर्यगंध	140
34	LGBTIQA+ Movement in India: History, Gender Equality, and Rights	Dr. Haji Nadaf	142
35	Feminist Theorization of Power, Politics and State	Samiksha Farakate	148
36	Digital Democracy and Governance	Dr. Gorakh Baburao Gaikwad	151
37	भारत-अमेरिका धोरणात्मक भागीदारीचे बदलते स्वरूप	प्रा. ऋतुजा रघुनाथ भाटले	153
38	भारत आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारण: बहुध्रुवीय जग, बदल आणि सामरिक स्वायत्तता	डॉ.नितीन हरिदास गायकवाड	156
39	Changing Nature of Rural Society in India: A Sociological Study	Dhanaji Patil	159
40	To Study the Export of Fruits and Vegetables Commodity in India	Dr. Kuldip Narayan Patil	164
41	डाव्या चळवळींचा महाराष्ट्रातील राजकीय स्थित्यंतरावरील प्रभाव एकचिकित्सक अभ्यास	प्रा. प्रविण शिवाजी देशमुख	167
42	डिजिटल माध्यमांचा लोकप्रशासनावर पडलेला प्रभाव	डॉ.विलास सोन्याबापू साळुंखे	171
43	स्त्रीवादी इतिहास लेखनाची समकालीन प्रस्तुतता	डॉ.विकास मोहन सरनाईक	174
44	शाश्वत विकास आणि हरित आर्थिक धोरणे	प्रा.डॉ.यशवंत धनप्पा हरताळे	177
45	सार्वजनिक धोरण, प्रशासन आणि आर्थिक सुधारणा	आकांक्षा शंकर ढिसले	181
46	बहु ध्रुवीय विश्व रचनेत भारताची भूमिका	प्रा. अमोल भोईटे	184
47	हरित अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत विकास	अंकिता आकाराम साळुंखे	186

12**महाराष्ट्रातील नदीजोड प्रकल्पातील पाणी प्रश्नाचे राजकीय विश्लेषण****श्री. राजेंद्र शरद जायकर**

संशोधक विद्यार्थी,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) टी. एम. पाटील

प्राचार्य,

पद्मश्री ग. गो. जाधव महाविद्यालय, गगनबावडा

सारांश : महाराष्ट्राच्या जलव्यवस्थापनात आणि जलसंधारण विकासात क्रांती घडवणारे महत्वाचे पाऊल म्हणून नदीजोड प्रकल्पांकडे आज पहिले जाते. पाण्याच्या तुटवड्याने त्रासलेल्या राज्यातील शेती आणि उद्योगधंद्यांना जीवनदान देण्याच्या दृष्टीने हे प्रकल्प महत्वाचे असल्याचे अधोरेखित केले जाते. मात्र नदीजोड प्रकल्पासंदर्भात काही महत्वाच्या बाबींचा विचार करणे अगत्याचे ठरते. बदलत्या हवामानामुळे नदी खोऱ्यातील पाण्याच्या उपलब्धतेमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल होत असल्याचे चित्र सध्या दिसते. त्यामुळे आज ज्या खोऱ्यात जास्त पाणी आहे, त्या खोऱ्यात उद्या पाण्याची उपलब्धता कायम राहिल याची शाश्वती उरल्याचे दिसत नाही. दुसरी गोष्ट म्हणजे हे प्रकल्प मोठ्या प्रमाणात राज्यांतर्गत असल्याचे चित्र आहे त्यामुळे आज पाणी देतो म्हणणाऱ्या राज्याकडून उद्या पाणी नाकारण्यात आले तर मोठे प्रश्न उपस्थित होऊ शकतात. तसेच या योजनांना त्या त्या भागातील स्थानिक लोकांकडून पाणी देण्याबाबत मोठ्या प्रमाणात विरोध होत असल्याचे दिसते. हे प्रकल्प खर्चिक आणि भांडवल प्रधान असल्याने नदीजोड प्रकल्पांच्या निर्मितीबाबत सबुरीचा सल्ला जल आराखड्यात देण्यात आला आहे. अत्यंत नाईलाज झाल्यास शेवटचा पर्याय म्हणून या नदीजोड प्रकल्पांचा विचार व्हावा असे आराखड्यात मांडल्यात आले आहे. अशा विविध घटकांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न सदर शोधनिबंधाच्या माध्यमातून करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना : पाण्याचे व्यवस्थापन, संवर्धन आणि वाटप हे जगातील प्रत्येक समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक विकासाचे केंद्रबिंदू आहे. न देशात तरभारतासारख्या कृषीप्रधान पाण्याचे महत्त्व अधिकच वाढते. या समस्येवर उपाय म्हणून गेल्या दोन दशकांपासून भारतात नदी-जोड प्रकल्प ही संकल्पना अधिक प्रभावीपणे पुढे येत आहे. केंद्रीय जल आयोग आणि राष्ट्रीय जलविकास संस्था यांनी भारतातील मोठ्या नद्यांचे जलस्रोत जोडून पाण्याचे संतुलित पुनर्वितरण करण्याचे प्रस्ताव दिले आहेत. याच धर्तीवर महाराष्ट्रातही अनेक अंतरराज्य आणि राज्यांतर्गत नदी-जोड प्रकल्प आखले गेले आहेत. विशेषतः कोकण आणि पश्चिम महाराष्ट्रातील पावसाळी भागातील पाणी मराठवाडा व विदर्भातील कोरडवाहू प्रदेशात वळविण्याचे प्रयत्न सातत्याने सुरू आहेत. मात्र नदी-जोड प्रकल्प हा फक्त तांत्रिक किंवा अभियांत्रिकी विषय नाही; तो सामाजिक, राजकीय, पर्यावरणीय आणि आर्थिक बाजूंनी गुंतागुंतीचा विषय आहे. पाण्याचे राजकारण म्हणजे पाणी कसे वितरित होते, निर्णय प्रक्रियेत कोणाचे हित जपले जाते, किंबहुना पाण्यावर आधारित मतदार संघांतील राजकीय संघर्ष अशा विविध पैलूंवर लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे आहे. सदर शोधनिबंधाच्या माध्यमातून महाराष्ट्रातील प्रमुख नदी-जोड प्रकल्पांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व पाणी राजकारणातील प्रमुख घटकांचा अभ्यास तसेच त्याचे परिणाम तपासण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. महाराष्ट्रातील प्रमुख नदी-जोड प्रकल्पांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजून घेणे.
२. नदी-जोड प्रकल्पांच्या संदर्भात राज्यातील पाणी राजकारणातील प्रमुख घटकांचा अभ्यास करणे.
३. नदी-जोड प्रकल्पांचे संभाव्य फायदे व तोटे तांत्रिक, आर्थिक, पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून विश्लेषण करणे.

१. संशोधन पद्धती : सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून खालील माध्यमातून माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे.

दुय्यम साधने : सरकारी अहवाल, जलसंपदा विभागाची माहिती, जलविकास संस्थांचे संशोधनपत्र, शोधनिबंध, जर्नल्स, पुस्तके, वृत्तपत्रे आणि अधिकृत संकेतस्थळे यांचा वापर करण्यात आला आहे.

२. नदीजोड प्रकल्पाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी : नदीजोड प्रकल्पाची संकल्पना प्रथमतः ब्रिटीश कालखंडात साधारण १९१९ मध्ये मद्रास प्रांताचे अभियंता ऑर्थर कॉटन यांच्याकडून मांडली गेली. त्यांनी धोलाश्वरम येथून वाहणाऱ्या गोदावरी नदीला विजयवाडा येथे कृष्णा नदीला जोडण्याचा प्रयत्न केला. त्यानंतर सर विश्वेश्वरय्या यांनी १९३५ मध्ये व पुढे १९६० नंतर त्यावेळचे पाटबंधारे राज्यमंत्री के.एल.राव यांनी असा प्रस्ताव तयार केला होता. त्यानंतर पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी या प्रस्तावाच्या अभ्यासासाठी नॅशनल वॉटर डेव्हलपमेंट एजन्सी स्थापन केली. परंतु त्याला फारसे यश आले नाही. १९९९ च्या दरम्यान, तत्कालीन पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखालील एनडीए सरकारने सदर प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीसाठी सुरेश प्रभू यांच्या अध्यक्षतेखाली कृतिदल स्थापन केला. या माध्यमातून नदीजोड प्रकल्पाचा कृती आराखडा तयार केला मात्र पुढील काळात हि योजना मागे पडली.

नदीजोड प्रकल्पासंदर्भात सर्वोच्च न्यायालयाने २७ फेब्रुवारी २०१२ रोजी दिलेल्या निर्देशानुसार, २०१४ साली केंद्रीय जलसंपदा मंत्री यांच्या अध्यक्षतेखाली नदीजोड प्रकल्पासाठी विशेष समिती स्थापन केली. या समितीने नद्या जोडण्यासंदर्भात सविस्तर अभ्यास करून एकूण ३० योजना प्रस्तावित केल्या. हिमालयीन (१४) आणि बारमाही (१६) नद्यांचा अहवाल सादर केला. राष्ट्रीय पातळीवर उत्तर प्रदेश आणि मध्य प्रदेश

या दोन राज्यांतर्गत येणारा केन-बेटवा हा देशपातळीवरील पहिला नदीजोड प्रकल्प ठरला. दरम्यान राज्यांतर्गत नदीजोड प्रकल्पामध्ये आंध्रप्रदेशमधील कृष्णा आणि गोदावरी नदीवरील पोलावरम नदीजोड प्रकल्प पहिला प्रकल्प म्हणून गणला जातो.

३. **महाराष्ट्रातील प्रमुख नदीजोड प्रकल्प** : महाराष्ट्राच्या दृष्टीने प्रायद्वीप घटकातील पार-तापी-नर्मदा आणि दमणगंगा - पिंजाळ हे दोन नदीजोड प्रकल्प मुख्यत्वे महत्त्वाचे ठरतात. त्यांच्यासोबत राज्यावरील नार-पार-गिरणा, पार-गोदावरी, दमणगंगा-वैतरणा-गोदावरी आणि दमणगंगा-एकदरे-गोदावरी हे चार नदी जोड प्रकल्प प्रस्तावित आहेत. पश्चिम वाहिनी नद्यांतून गुजरातला पार-तापी-नर्मदा या नदीजोड साठी महाराष्ट्राने पाणी द्यायचे आणि तेवढेच पाणी गुजरातने महाराष्ट्राला तापी खोऱ्यात परत करायचे असा बार्टर जल व्यवहारही विचाराधीन आहे. जल आराखड्यात ३४ आंतरराज्य प्रकल्प, १०५ अंतर खोरे वळण योजना आणि १८६ खोऱ्या अंतर्गत वळण योजना यांची देखील तरतूद करण्यात आली आहे.

I) **कृष्णा - भीमा स्थिरीकरण योजना**: दुष्काळग्रस्त पश्चिम महाराष्ट्रातील सांगली, सातारा, सोलापूर, पुणे, बीड जिल्ह्यांना जलसमृद्ध करण्यासाठी कृष्णा आणि भीमा या दोन नद्या, त्यांच्या उपनद्यांसह जोडल्या तर ११५ टीएमसी पाणी उपलब्ध होते. त्यासंबंधीचा आराखडा २००४ साली महाराष्ट्र सरकारने तयार केला होता. तत्कालिन उपमुख्यमंत्री विजयसिंह मोहिते पाटील यांच्या पुढाकाराने तो तयार करण्यात आला होता. नंतरच्या काळात त्यांच्याच पक्षाची सत्ता असूनही राजकीय संघर्षातून २००९ नंतर तत्कालिन उपमुख्यमंत्री अजित पवार यांनी तो बासनात गुंडाळून टाकला.

कृष्णेच्या उपनद्यांच्या खोऱ्यातील अतिरिक्त पाणी वळवण्याचे नियोजन या योजनेत आहे ज्यात कुंभी आणि कासारी नद्या जोडण्यासाठी खोकुर्ले व सुतारवाडी ही ठिकाणे निश्चित करता येऊ शकतात. खोकुर्ल्यातून कुंभीतील तीन टीएमसी अतिरिक्त पाणी कासारी नदीत सुतारवाडीजवळ सोडण्यात येईल. सुतारवाडीजवळ कासारी नदीत जे पाणी येईल, ते वारणा नदीत मांगळे इथं सोडलं जाईल. तिथं २१ टीएमसी पाणी उपलब्ध असेल. त्यापैकी पाच टीएमसी पाणी वारणेत येईल. मांगळे येथून वारणेतील पाणी साटपेवाडीत कृष्णा नदीत सोडलं जाईल. तिथं ६२ टीएमसी पाणी उपलब्ध असेल. १३ टीएमसी पाण्याचा वापर तिथं अगोदरच केला जात आहे. ३९ टीएमसी पाणी वारणेतून कृष्णेत जाईल. साटपेवाडीतून कृष्णेतील पाणी सोमनथळीत नीरा नदीत सोडले जाईल. २७७ टीएमसी अतिरिक्त पाणी इथे पावसाळ्यात उपलब्ध आहे. त्यातील २१९ टीएमसी पाणी वेगवेगळ्या योजनांखाली वापरले जात आहे. त्या पाण्याला धक्का न लावता तिथं ५६ टीएमसी पाणी जादा उपलब्ध होतं. ते नीरा नदीत वळवता येऊ शकतं. नीरा नदी पुढं भीमेला जाऊन मिळत असल्यानं कृष्णेतील पाणी भीमेत येण्याची प्रक्रिया या टप्प्यावर पूर्णतेच्या जवळ येऊन ठेपते.

कृष्णा-भीमा स्थिरीकरण योजनेचा लाभ मिळेल असे जिल्हे		
	जिल्हा	तालुके
1	सातारा	फलटण, माण, खटाव, कौरगाव
2	सांगली	तासगाव, विटा, खानापूर, मिरज, जत
3	सोलापूर	मंगळवेढा, सांगोला, माळशिरस, पंढरपूर, मोहोळ, माढा, , बाशी, उत्तर आणि दक्षिण सोलापूर, अक्कलकोट
4	धाराशिव	भूम, परंडा. कळंब, वाशी, तुळजापूर,
5	बीड	आष्टी, अंबेजोगाई
6	पुणे	दौंड, करमाळा, इंदापूर, बारामती

II) **वैनगंगा - नळगंगा प्रकल्प** : या प्रकल्पा अंतर्गत गोदावरी नदीच्या वैनगंगा या उपनदीचे पाणी बुलढाणा जिल्ह्यातील नळगंगा प्रकल्पापर्यंत नेले जाणार आहे यासाठी ४२६.५२ कि.मी. लांबीचा जोड कालवा बांधला जाईल. या प्रकल्पामुळे नागपूर, वर्धा, यवतमाळ, अमरावती, बुलढाणा आणि अकोला या जिल्ह्यातील पंधरा तालुक्यांना पिण्याच्या पाण्याची, सिंचन तसेच औद्योगिकीकरण यासाठी पाणीपुरवठ्याचा लाभ होणार आहे.

III) **नार - पार - गिरणा प्रकल्प** : या प्रकल्पाद्वारे नार आणि पार या नद्यांचे पाणी गिरणा या नदीत वळवले जाईल त्यामुळे नाशिक जिल्ह्यातील सटाणा, देवळा, कळवण व मालेगाव आणि जळगाव जिल्ह्यातील चाळीसगाव, भडगाव, पाचोरा, एरंडोल, धरणगाव तसेच अमळनेर या तालुक्यातील सिंचन क्षेत्र वाढण्यास मदत होईल. एकूण ४९,५१६ हेक्टर क्षेत्राला या प्रकल्पाचा लाभ होईल.

IV) **दमणगंगा - अप्पर वैतरणा - गोदावरी प्रकल्प** : या प्रकल्पामुळे दमणगंगा आणि वैतरणा या खोऱ्यातील ५.६८ टीएमसी अतिरिक्त पाणी गोदावरी खोऱ्यात वळवले जाईल यामुळे सिन्नर तालुक्यातील ३५,९०० हेक्टर जमीन सिंचनाखाली येणार आहे. ज्यामुळे हा तालुका दुष्काळमुक्त होण्यास मदत होईल.

४. **नदीजोड प्रकल्पाचे संभाव्य फायदे:**

सिंचन क्षेत्रात वाढ: वर्षानुवर्षे दुष्काळाच्या झळा सोसणाऱ्या भागातील लोकांना नदीजोड प्रकल्पांमुळे नवसंजीवनी मिळेल. पाणीटंचाई असलेल्या भागांमध्ये सिंचनासाठी पाण्याची उपलब्धता वाढेल. शाश्वत पाणी उपलब्ध झाल्याने शेतकऱ्यांच्या शेती उत्पादनात वाढ होईल.

पिण्याच्या पाण्यासाठी पुरवठा : दुष्काळी भागातील लोकांना कायम पिण्याच्या पाण्यासाठी मैलोनमैल पायपीट करावी लागते. या प्रकल्पांमुळे ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये पिण्याच्या पाण्याचा नियमित पुरवठा सुनिश्चित करता येईल. स्वच्छ आणि मुबलक पाणी उपलब्ध होण्यास मदत होईल.

पूर नियंत्रण : अतिपर्जन्याच्या क्षेत्रात नेहमी पुराचा धोका असतो ज्यामुळे अनेक संसार पुराच्या तडाख्याने बाधित होतात त्यांचे प्रचंड आर्थिक नुकसान होते. अनेकांना आपले प्राण देखील गमवावे लागतात. अतिरिक्त पाण्याचे नियोजनबद्ध व्यवस्थापन केल्याने पूरस्थिती टाळता येईल.

औद्योगिक विकास : शेती इतकेच उद्योगांना पाण्याची आवश्यकता असते. योग्य आणि पुरेसा पाणीपुरवठा उद्योगांना उपलब्ध झाल्यास पूर्ण क्षमतेने उत्पादन घेता येते. शेतीसाठी दुय्यम जमिनीवर उद्योग उभे राहतील. सुपीक जमिनीवर शेती होईल. आवश्यक पाणीपुरवठा उपलब्ध होईल ज्यामुळे शेती व औद्योगिक विकासाला चालना मिळेल

५. नदीजोड प्रकल्पाचे संभाव्य तोटे :

पर्यावरणावर होणारे परिणाम : नदीच्या नैसर्गिक प्रवाहात बदल केल्याने पर्यावरणीय संतुलन बिघडू शकते ज्यामुळे जैवविविधतेवर परिणाम होऊ शकतो. हवामान बदलामुळे नदी खोऱ्यातील पाण्याच्या उपलब्धतेमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल होत आहेत. त्यामुळे आज ज्या खोऱ्यात जास्त पाणी उपलब्ध आहे, त्या खोऱ्यात उद्या पाण्याची उपलब्धता कायम राहिल याची शाश्वती उरलेली नाही.

भूसंपादन : शासनाकडून विविध सिंचन प्रकल्प उभे करताना झालेल्या भूसंपादन अनुभव पाहता लोकांची अशा प्रकल्पांसाठी जमिनी देण्याची मानसिकता नाही. कोल्हापूर, सांगली सातारा भागातील कृष्णेच्या खोऱ्यातील जमिनी सुपीक आणि उबजाऊ आहेत. अशी जमीन प्रकल्पासाठी गेल्यास राज्याचे कृषी उत्पादनाचे मोठे नुकसान आहे. तसेच प्रकल्पांसाठी आवश्यक जमिनीचे संपादन करताना स्थानिक रहिवाशांच्या पुनर्वसनाची समस्या उद्भवू शकते.

आर्थिक खर्च : या प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीसाठी मोठ्या प्रमाणात आर्थिक गुंतवणूक आवश्यक आहे. आज अनेक पूर्वनियोजित तसेच सुरु असणारे प्रकल्प वर्षानुवर्ष प्रलंबित आहेत. त्यांच्या किमती दिवसेंदिवस भरमसाठ वाढ होत आहे. अशा स्थितीत या प्रचंड खर्चिक योजनांमुळे इतर विकास कामांवर परिणाम होऊ शकतो.

सामाजिक परिणाम : नद्यांच्या प्रवाहात बदल केल्याने काही भागांमध्ये पाण्याची कमतरता निर्माण होऊ शकते ज्यामुळे सामाजिक तणाव वाढू शकतो. लहरी पावसामुळे आपले हक्काचे पाणी दुसरीकडे वळवण्यास लोकांचा विरोध होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

६. समारोप :

महाराष्ट्रातील नदी-जोड प्रकल्प हे पाण्याचे वितरण संतुलित करण्यासाठी एक महत्त्वाचे पाऊल ठरू शकते. परंतु हे प्रकल्प अत्यंत खर्चिक, पर्यावरणीयदृष्ट्या संवेदनशील आणि सामाजिक परिणामांनी भरलेले आहेत. त्यामुळे नदी-जोड प्रकल्पांची घोषणा करणे किंवा निधी मंजूर करणे यापेक्षा त्यांचे तांत्रिक, पर्यावरणीय आणि सामाजिक आकलन अधिक महत्त्वाचे ठरते. पाणी राजकारणात पारदर्शकता, वैज्ञानिक मूल्यांकन, स्थानिक लोकांचा सहभाग आणि जलसंपदा विभागातील सुधारणा या गोष्टी जरूर आहेत. पाणी हे केवळ नैसर्गिक संसाधन नसून सामाजिक न्यायाचे व जीवनमान उंचावण्याचे साधन आहे. त्यामुळे नदी-जोड प्रकल्पांची अंमलबजावणी करताना पर्यावरणीय संतुलन, लोकांचे हक्क, विस्थापन व्यवस्थापन आणि शाश्वत विकास यांना सर्वोच्च स्थान द्यावे लागेल.

संदर्भ सूची :

- १) पुरंदरे, प्रदीप (२०२२) महाराष्ट्रातील कालवा सिंचन, द युनिक फौंडेशन, पुणे.
- २) महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोग अहवाल (१९९९) महाराष्ट्र शासन, खंड-१ तात्विक विवेचन
- ३) GOM, WRD,(2018) Integrated State water Plan for Maharashtra.
- ४) Mane, Santosh, (2020), International Research Fellows Associations, Research Journey, ISSN : 2348-7143
- ५) Deshpande R. S., Narayanamoorthy A. (2001) Issues before Second Irrigation Commission of Maharashtra, Economic and Political Weekly
- ६) महाराष्ट्र जलनीती- २०१९
- ७) "Interlinking of Rivers in India – Issues & Concerns", Journal of Water Policy
- ८) Joshi, Rajanish (२०१७) Hindi India Water Portal,